Book-Post

To,

If not delivered
please return to :

EDITOR,
THE VEDIC PATH,
P.O. Gurukul Kangri,
(U.P.) 249404.

घटिकाभ्यो यावन्त्योऽधिकाः पुण्यकालस्तावन्तेन भुक्ता घटिकास्तावदधिकं तत्पुण्यमुत्तरायणे वा विषुवादिषु
जपहोमश्राद्धादिषु पुण्यत्वात् अयनं दक्षिणं रात्रिर्देवानामुत्तरं दिनमिति श्रुतिवचनात् कर्कटादिधनुरन्ता
मकरान्तं निशा मकरादि मिथुनान्तं सुराणां दिनमिति तत्र दिनान्ते मिथुने येशानवतेभ्यो निर्गतो निरंशो भास्करः
संक्रान्तियुक्त इत्यर्थः संक्रान्तिकाले हि रविरंशकस्तून्यः स्यात् तस्मिन्निरंशे भास्करे दक्षिणायने कर्कटे दृश्यावधिं
शकलाद्युक्तास्तत्पुण्यमित्यन्वयः दिनान्तस्युक्ते ग्रन्थे दक्षिणायन इति स्वरूपापवादः तन्तत्क्रमकर्कसंक्र
मे कर्कटसंक्रमणे च विषुवत्पुण्यं तत्पुण्यं तद्धिशतितमं पुण्यं भवेद्दिनिवाकस्य निगदार्थः अत्रेतरसंक्रान्ति
भ्योऽयनयोर्विशेषः प्रतिपादितः अथवा कोऽतर प्रतिपाद्यस्त इतरेभ्यो विशेष उच्यते दक्षिणायने मत्स्यसंक्र
मणकालात् सर्वघटिकाः पुण्या उत्तरायणे तु परा घटिका वेदितव्याः तदाह वसिष्ठः अतीतानागते पुण्ये।
षडुदग्दक्षिणायने उपरागे तु तत्कालमतीते चोत्तरायण इत्युक्ता बौधायनेन। भविष्यत्ययने विशेषो वर्त्त
माने तथा विषौ षडशीतिमुखे वातीते व्यतीते चोत्तरायणे वसिष्ठस्य मध्ये स्ति विषुवे पुण्यं प्राक् निशो दक्षिणा
यने षडशीतिमुखे वातीते व्यतीते चोत्तरायणे अथान्यानि तद्विषयाणि प्राग्दाहृतानि उत्तरायणदक्षिणा
यनयोरतीतानागतयोः पुण्यमित्युक्तम् तत्कियत्कालमित्यपेक्षायामुच्यते त्रिंशत्कर्कटके नाड्यो मकरे
विंशतिः स्मृताः वर्त्तमाने तुलामेषे नाड्यस्तूभयतो दश कर्कटे वर्त्तमाने उभयतस्त्रिंशत् एवं मकरे तुलायां
मेषे च उभयत इति संबंधनीयमिति केचिद्व्याचक्षते वृहस्पतिरपि भविष्यत्ययने पुण्यास्त्रिंशदेव तु दक्षिणे उत्तरे
नाड्य इति प्रायो योजितत्वात् वहुभिरलिखितत्वाच्चेयं व्यवस्थेति ह्यन्ये तदप्यसाधु हेमाद्रिप्रभृतिभिरप्यनादृत
त्वात् आदौ पुण्यमित्यादि पूर्वव्यवस्था साधारणेन अत्रापरत्वेऽप्ययनादौ व्यवस्था विशेषवाक्यान्युच्यन्ते त
था संक्रमस्य निशीथे स्यात्तदा स्नानमाः पूर्वपश्चिमाः संक्रान्तिकालो विज्ञेयस्ततः स्नानादिकं चरेत् वसिष्ठः अ

तिषु दिवा नक्त नाडीषु व्यवस्था विषुवयोस्तु प्राक्पश्चात् किंच यद्यपि केकस्याः षष्टिपुण्याः सदा षडशीते रेवसर्वांस्तु कृत्वा
त् विषुवायनप्रकर्षाभिधायक देवीपुराणवाक्यविरोधः स्यादिति पुण्याख्या विषुपद्याश्रेति वाक्यपर्यालोचनेन
केचिदाहुः अतीतानागताभोगो नाड्यः पंचदश स्मृताः इति देवीपुराणवाक्यं षडशीतिविषयं तत्र च तुल्यम्
देवीपुराणवाक्यमतीतानागतभोगप्रतिपादकं बृहद्दत्वतीते पुण्यातिशयप्रतिपादकत्वार्थमित्युपसंहारान्
पपत्तेः किंच देवीपुराणे संक्रांतिसामान्यविशेषधर्मद्वयप्रतिपादकं प्रकरणद्वयमस्ति तत्रातीतानागतो भो
ग गइति सामान्यधर्मप्रकरणस्थम् तद्विशेषप्रकरणस्थमित्युपसंहारपदेप्रकरणबोधोविप्रसज्येतेति न स्मात्व
डशीतिमुखेषु प्रत्येकमतीतपंचदशघटिकासु पुण्यातिशयप्रतिपादनार्थमिदं नोपसंहार इति हेमाद्रिः अ
पार्यनिर्णयः देवीपुराणे अयनेषु विकल्पोयत्तन्मेनिगदतः शृणु यावद्विंशकलाभुक्तानन्तुल्यंतू नरोधरे
निर्देशो भास्करे दृष्टं दिनोनेदक्षिणायने अयनेषु विकल्पोयइत्यस्यार्थउच्यते अयनेमृगकर्कटसंक्रांतिषु
येयं विंशः कल्पो विशेषः पुण्यस्य तं शृणु प्रतिज्ञातं स्पष्टमाह यावद्विंशतिकलाभुक्ता इति आद्यायने दिवा
संक्रांतौ पूर्वापरविभागेन सामान्यतः प्राप्तायाः पंचदशघटिकाः पञ्चरात्रिसंक्रांतौ प्रहरद्वयेत्तत्र त्रिघटि
काअधिकाः संबंधनीयाः ५ तेनार्द्धरात्रात्प्राक् पश्चाद्वा संक्रमे समग्रमेव दिनद्वयं पुण्यम् अथवा स
मान्यतः प्राप्तासु पंचदशसु उभयतो दशाधिकाः पुण्याः तथा चायनयोः पूर्वापरविभागेनोभयतः पंच
विंशतिः पंचविंशतिः पुण्या इत्यर्थः स्यात् कचिद्विंशतिमी कलासंक्रांतिः द्वाणद्व्यर्द्धयावतावत्पुण्य
मित्याहुः अनंतभट्टस्तु यावद्विंशकला इत्यस्यार्थमाह यावदित्यव्ययं साकल्ये वर्येविपरिमाणेषु वे
र्तते यावत्तावच्च साकल्येवधौ मानेमाने वधारणेप्यमरसिंहोक्तेः तेनायमर्थः विषुवादिषु पुण्यकाल

विशेषोक्तेर्विषुवायनसन्निधौ अयने विषुवे च सन्निधौ फलविशेषश्रवणात् वृद्धवसिष्ठः अयने विषुवे चैव त्रि
रात्रोपोषितो नरः स्नात्वा योऽर्चयते भानुं सर्वकामफलं लभेत् एकरात्रोपोषितः इत्युपनिर्णयचक्रः एतन्मुख्य
बहुलस्य व्यतिरिक्तविषयम् अथ संक्रान्तिनिर्णये त्रैधाव्यवस्था दिवसरात्रिसंध्यासंक्रमणभेदात् तत्रा
दौ दिवासंक्रमणे प्राह वृद्धवसिष्ठः अहः संक्रमणे पुण्यमहः कृत्स्नं प्रकीर्तितमिति तत्रापि सन्निधिविशे
षात्फलविशेषः कल्पनीयः तदाह वसिष्ठः याया सन्निहिता नाड्यस्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृता इति मेदादि
भेदेषु त्रिचतुरादि घटीपुण्यस्य मुख्यत्वं प्रागेव प्रत्यपादि संक्रमात्पूर्वतः परतश्चापि चदशापि चदशषोडशषो
डशनाडीनां च पुण्यत्वं प्रागभ्यधायि तन्न वर्णसामान्यम् याया इति त्रिविधा उक्ताः संक्रान्तिसन्निहितास्तास्ताः
पुण्यतमाः मध्यस्थाः ततो पि पुण्यतरास्ततो प्यन्त्याः पुण्यतमाः एवमुत्तरोत्तरसमुच्चिकासु पुण्यातिशयत्वमि
त्येवमेव सर्वत्र ज्ञेयम् विषुवायनयोस्तु त्रैभागाद्भाव पुण्यतरत्वपुण्यत्वमिति द्वैविध्यमेवेति केचित् वस्तु
मारवाक्यपर्यालोचनया रात्रौ तत्रापि पुण्यमिति क्रमम् यत्तु वृद्धवसिष्ठवचनम् संक्रान्तिसमयः सूक्ष्मो दु
र्ज्ञेयो पिशितेक्षणैः तद्योगाश्चाप्यधश्चोर्ध्वं त्रिंशन्नाड्यः पवित्रका इति तत्षोडशनाडीनां पुण्यत्वप्रतिपादक
वाक्यैर्विरुध्यते अतो विरोधपरिहाराय तु राणां तरवचनं त्वेक वदत्वयमपि ज्ञेयम् अथवा त्रिंशन्नाडीनां पुण्य
त्वं षोडशादिनाडीनां तद्यथा सन्निहितत्वात्पुण्यतरत्वं ततो पि सन्निहितानां पुण्यतमत्वमिति सर्वसंक्रा
न्तिसामान्यम् विशेषस्तु वानेसत्वेनरे मध्ये विषुवति दानं विष्णुपदे दक्षिणायने वा दो षडशीतिमुखे च तेन
पोदगयने च भूरिफलम् इति संक्रान्तिघटीनां वीसूर्ध्वं चाद्यंतत्वेन पारिशेष्यात्संक्रान्तिकाल एव मध्यत्वंभ
वेत् अथवा भोगघटिकानां त्रेधा विभागे मध्यवर्तिनीषु नाडीषु मध्यत्वमित्याहुरिति द्वादशस्वपि संक्रां।

तस्य त्रिंशत्तमो भागस्तत्परः परिकीर्तितः तत्परः शततमो भागस्त्रुटिरित्यभिधीयते त्रुटेः सहस्रभागार्द्धं तत्कालं र।
विसंक्रमे तत्कालेन तद्रवीभूतं त्रैलोक्यं सचराचरम् अत्र ब्रह्मापि संदिग्धः स वा च सुरसत्तम दानाध्ययनज।
प्यादि विस्यसंवह्निहोमतः वसोधोऽस्तु लभ्येत नान्यथा तत्कथं च न सान्निध्यं तु भवेत्तत्र ग्रहले संक्रमे रवौ व
वहारे भवेल्लोके चन्द्रसूर्योपलक्षितः काले विकलते सर्वं ब्रह्माण्डं सचराचरम् काले संक्रांतिमाख्येपि कल्पते वि
गतशब्दे भवतीत्यर्थः कालशब्दसंस्थानयोः अतोतिसूक्ष्माच्चेत्तदुर्ज्ञेयत्वात्तत्सन्निहितार्वाङ् कालवि।
शेषो नाक्व विशेषेणोक्तः ज्ञाबालिरपि संक्रांतिपुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः कलात्र नाड्यः अन्त्
र्व अतीतो नागतो भोगो नाड्यः पंचदश स्मृता इति संक्रांतौ विहिते निमित्ते विहितस्य स्नानदानश्राद्धादेर्नि
षेधस्य च रात्रिभोजनभोजनमैथुनतैलाभ्यंगाध्ययनादेः पालनं भोगशब्देनात्रोच्यते भोग इति भुजपालनाभ्य
वहारयोरित्यस्यार्थस्य तस्य प्रयोगः तद्दनेन संक्रांतेर्विधिनिषेधपालनमुच्यते शातातपोपि सर्वसंक्रांतिषु
सामान्यतो भोगविशेषमाह अर्वाक्षोडशविज्ञेया नाड्यः पश्चाच्च षोडश कालः पुण्योर्कसंक्रांतौ विद्वद्भिः
परिकीर्तितस्तुति अतीतो नागतो भोग इति अतीतः पंचदश घटिकाः अनागताश्च तावन्त्य एव नाड्यः सं
क्रांतिभोगकाले कृयमाणो धर्माधर्मविषये महाफलं तां साधयन्ति तदुक्तम् पुण्यपापविभागेन फलं दे
वी प्रयच्छतीति फलं स्वर्गनरकादिरूपं देवी संक्रांतिकालाधिष्ठात्री तत्स्वरूपा च दुर्गा तदुक्तं देवीपुरा
णे संक्रांत्यध्यायोपक्रमे समायनान्ते मासादिपक्षाहादिक्रमेण तु स्थूलसूक्ष्मविभागेन देवी सर्वगता
विभो अध्यायावसाने चोक्तम् देवी कालगता वत्स यथा सूक्ष्मा प्रकीर्तिता साधका सर्वकामानां महाभयवि
नाशिनी एकधापि कृतं तस्मिन् कोटिकोटिगुणं भवेत् धर्माद्विवर्द्धते ह्यायू राज्यपुत्रसुखादयः अधर्माद्व्याधि

तयोस्तथा युगादिषु च कुर्वीत पिंडनिर्वपणाद्दृते अपिंडकं श्राद्धमित्यर्थः हेमाद्रौ विष्णुः अयने कोटिगुणं स्या
ल्लक्षं च विषुवे फलम् षडशीत्यां सहस्रं तु फलं विष्णुपदीषु चेति अयनादौ सदा देयं द्रव्यमिष्टं गृहे
षु च षडशीतिमुखे चैव विमोक्षे चंद्रसूर्ययोः अयोनं तस्य राशेर्या संक्रांतिरिति कथ्यते स्नानदानतपः
श्राद्धहोमादिषु महाफलम् रवेः राशौ संक्रमणं या संक्रांति तत्र कृतस्नानदानादौ अन्यग्रहसंक्रांतिष्वाम
नाफलं कथ्यत इत्यर्थः अत्र दानमक्षयं पुराणोक्तम् तथा च नागरखंडे अश्रद्धयापि यद्दत्तं कुपात्रेभ्यो
विमानवैः अकालेपि च तत्स्थानं सत्यमक्षयतां व्रजेदिति नरदानः षडशीत्यां जयद्दानं विषुवे चायनद्वये
तद्दानं सागरस्यांतो विद्यते न कदाचनेति अयनादिषु कृतस्नानदानादिषु कोटिगुणाधिकं फलं स्यादित्य
र्थः दानमत्र यथाशक्ति तदुक्तम् ग्रासार्द्धमपि यो ग्रासमर्थिभ्यः किं न दीयते इच्छानुरूपो विभवः क
दा कस्य भविष्यति अथ सूक्ष्मस्य संक्रांतिकालस्य मनुष्यस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् तत्र स्नानादिकर्म न संभव
तीति तत्सन्निहितपूर्वोत्तरकालयोः कर्तव्यता प्राप्ता सा च वचनविषयभेदैरनेकधा तः सदोपेलोच्यते उक्तं
च निमेषस्याष्टमो भागः कालः संक्रमणं रवेः तत्ससाधयितुं शक्यः तस्मात्सन्निहिता दर इति मंदादिसंक्रां
तिषु क्रमेणास्य सप्त सप्तान्यतमकाल उक्तः पंचसप्ताष्टनव द्वादशैव च क्रमेण घटिका एता स्नानपुण्यपा
रमार्थिकं तासु पुण्यं तत्पुण्यं तासु च तत्र रादि घटिकासु मंदादिक्रमेणाय स्नानदानादिपुण्यं तत्पारमार्थिकं
वास्तवमित्यर्थः यथासंख्येन मंदादिसंक्रांतिसप्तकाला एतैतेषु सूक्ष्मसंक्रांतिकाले धर्मोपदेशने तय
द्दृश्यते फलं तदेव फलमेतेषु पिलभ्यत इत्यर्थः अपरे वीपुराणोस्तु सूक्ष्मताविशेषः एतत्स्थूलविभागेन
भक्तिका मस्य कीर्तितः परमार्थेन या संख्या कथयामि नृपोत्तम स्वस्थेन रसु खासीने यावत्स्पंदति लोचने

डाकिनीच मंदाख्याच द्विजवराणां [illegible]क्रूरकाख्यापि शाचानूं उग्रक्षिप्रचरे मैत्रध्रुवमिश्राख्य दारुणैः संक्रां
तयोर्क्के वारादौ घोराद्याः क्रमशोमताः अस्यार्थः आदित्यवारे उग्राख्या पूर्वोत्तरभरणीनांयोगः मघानामध
संयोगेयदासंक्रांतिः स्यात्तदाघोराधिका स्यात् फला उभयंयथा घोरत्वसिद्धेः चंद्रेक्षिप्रसंज्ञकानामश्वि
नीपुष्यहस्ताभिजितानामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमहोदरीतिफलमखिलं बुधवारेमित्रसंज्ञानांचित्रारेवतीमृग
शिरोनुराधानामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमंदाकिनीसंज्ञाफलंसंपूर्णं गुरुवारेध्रुवसंज्ञकानांरोहिणी
उत्तराणामन्यतमसंयोगेसंक्रांतौमंदेतिसंज्ञाप्रोक्तं फलंसकलंभवति शुक्रवासरेमिश्रसंज्ञयोःकृ
त्तिकाविशाखयोरन्यतरसंयोगेसंक्रमणेमिश्रसंज्ञाफलंसंपूर्णम् शनौदारुणानांमूलार्द्राश्लेषाज्ये
ष्ठानामन्यतमसंयोगेसंक्रांतिराक्षसीफलंसकलंभवतीति वारनक्षत्रयोर्विपर्यासेवारदोषःप्रोक्तं
फलंभवतीति एतासामेवकालभेदेनापिफलभेदं आपतिराह पूर्वाह्णकालेनृपतीन्द्विजेंद्रान्मध्यंदिने
चापविशोपराह्णे शूद्रान्त्रबावक्रमितेप्रदोषेपिशाचकान्नात्रिचरात्रिशीर्षे नटादिकांश्चापररात्रिका
लेप्रत्यूषकालेपशुपालकांश्च संक्रांतिरर्कस्यसमस्तलिंगं प्रातश्चसंध्यासमयेनिहंतीति पूर्वाह्णकाल
इत्यादौयावत्साकुभ्मासात्तस्याकुभ्माज्ञेयेतितत्रचोपशांतिकंकुर्यात् ध्वांक्षीवेश्यानित्यादिनायावत्स्वन
यवहातेनतस्यामभ्युदयसाधनेकर्मकार्यम् सर्वासुसंक्रांतिषुक्रियमाणंस्नानदानश्राद्धादिकमक्षयफ
लंभवतीति करणेफलश्रवणादकरणेप्रत्यवायश्रवणाच्चनित्यंकाम्यंचप्रतीयते तथाचशातातपःसू
र्यस्यसंक्रमेप्राप्तेनस्नायाद्यदिमानवः सप्तजन्मसुरोगीस्याद्दुःखरोगीचजायते तथासंक्रांतौयानिदत्तानि
हव्यकव्यानिमानवैः तानितेभ्योददात्यर्कः सप्तजन्मसुनिश्चितम् प्रलल्लः अयनद्वितयेश्राद्धंविषुवद्द्वि

६९ वेत्ति तपः स त्यज्यति ब्रह्मा॥ सर्वभूतदयां चाहं मन्ये वेदान्तसंगतः॥ यच्च का
मसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं क
लां॥ तत्र लोके च यस्यास्य निर्वेदपरिपंथिनि॥ येत्वं ति माल्य व त्यक्त्वा तत्त्व
तत्सुखिनो जनाः॥ त्यक्त्वा मानमयं क्रोधं द्रोहं लोभं मदं तथा॥ एष ब्रह्मप्रविष्टो
हं ग्रीष्मे शीत इवा ह्रदे॥ नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विंदते परं॥ नात्यक्त्वा
निर्भयः शेते सर्वं त्यक्त्वा सुखी भवेत्॥ तावज्जन्मानि कृत्स्नेह हृदि भावं प्रपद्य
ते॥ यतत्त्वानं च धर्मा न च वेदेषाक्ष ग्रंथविस्तरः॥ सर्वकामान् परित्यज्य संनि वे
श्य मनो हृदि॥ प्राप्स्यामि तत्परं ब्रह्म यत्कांक्षंति मुमुक्षवः॥ आत्मना सहजं
कामं जित्वा रात्रु मन्मनं तु मं॥ प्राप्स्यामि तत्परं ब्रह्मक्षेत्रं वाहं सुखे स्थितः॥
श्रीकृष्ण उवाच॥ इत्येवं दृढनाशेन मंकी निर्वेदमास्थितः॥ सर्वान् कामा
न् परित्यज्य ब्रह्म प्राप्य परं तथा॥ विंकु च तिष्ठ सर्वान् कामान् समस्त हृदि